

LIETUVOS TSR GYVENTOJŲ NATŪRALIOJO PRIEAUGIO KLAUSIMU

Tarybų valdžios metais Lietuvoje įvyko labai svarbūs pakitimai įvairiose visuomenės gyvenimo srityse. Spaudoje ir kitur gana daug kalbama apie pakitimus pramonėje, žemės ūkyje, gyventojų kultūroje, gyvenimo sąlygose. Tai akivaizdžiai galima pastebėti kiekvienos apylinkės ar rajono mastu. Bet yra reiškinių, kurių pasikeitimą iš mažo atvejų skaičiaus sunkiau nustatyti. Aš turiu galvoje natūralųjį gyventojų judėjimą, apie kurį pas mus tikrai mažai rašoma. O juk gyventojai yra svarbiausia gamybinė jėga, ir dėsningumai, pasireiškiantieji natūraliajame gyventojų judėjime, yra labai įdomūs ir dažnai labai aktualūs, rodantieji, kaip vieni ar kiti socialiniai-ekonominiai pakitimai atsiliepia gyventojų daugėjimui. Antra vertus, natūraliojo gyventojų judėjimo kitimas betarpiškai susijęs su darbo jėgos resursų formavimu, švietimo, sveikatos apsaugos tinklo plėtimu, komunaline-buitine statyba ir t. t.— visa tai šiai problemai suteikia ir praktinį pobūdį.

Natūraliuoju gyventojų judėjimu paprastai vadinami gimimai, mirimai, natūralusis gyventojų skaičiaus didėjimas, santuokos ir ištuokos. Šių procesų tyrimas yra gana sudėtingas dalykas, nes natūralusis gyventojų judėjimas priklauso ne tik nuo socialinių, bet ir nuo biologinių bei nacionalinių veiksnių. Todėl ir gyventojų reprodukcijos režimas atskirose valstybėse dažniausiai būna skirtingas.

Pažvelgus į Lietuvos TSR natūraliojo gyventojų judėjimo kitimo duomenis (žr. 1 lentelę, p. 91), matyti, kad 1950—1960 metais respublikoje su palyginti nežymiais svyravimais natūralusis gyventojų prieaugis didėjo, o 1961—1966 metais jis jau aiškiai mažėjo. Tai žymiu mastu susiję su gyventojų mirtingumo mažėjimu. Nuolat įgyvendinant svarbias priemones žmonių sveikatingumui kelti, mirtingumo koeficientas, skaičiuojant 1000-čiui gyventojų, mūsų respublikoje sumažėjo nuo 13,6—1939 metais iki 7,9—1966 metais, o kūdikių mirtingumas sumažėjo daugiau kaip 5 kartus. Tai žymus tarybinės santvarkos Lietuvoje laimėjimas ir jis nėra atsitiktinis: buvo įvesta nemokamas gydymas, nuolat

plečiamas gydymo įstaigų tinklas, didinamas medicinos darbuotojų skaičius. Pavyzdžiui, jei 1940 metais 10-čiai tūkst. gyventojų teko tik 6,7 visų specialybių gydytojų, tai 1966 metais — 23 gydytojai; lovų skaičius ligoninėse, tenkantis 10-čiai tūkst. gyventojų, padidėjo nuo 30 · 1940 metais iki 92,4 — 1966 metais (2,275)¹. Be to, labai padidėjo vidurinio medicinos personalo skaičius.

1 lentelė

Lietuvos TSR gyventojų natūralusis judėjimas 1950—1966 metais²

Metai	1000-čiui gyventojų tenka		
	Gimusųjų	Mirusiųjų	Natūraliojo prieaugio
1950	23,6	12,0	11,6
1951	22,7	11,5	11,2
1952	21,9	10,8	11,1
1953	20,2	10,4	9,8
1954	20,8	9,8	11,0
1955	21,1	9,2	11,9
1956	20,2	8,2	12,0
1957	21,1	8,8	12,3
1958	22,8	8,2	14,6
1959	22,7	9,0	13,7
1960	22,5	7,8	14,7
1961	22,2	7,9	14,3
1962	20,8	8,7	12,1
1963	19,7	8,0	11,7
1964	19,1	7,5	11,6
1965	18,1	7,9	10,2
1966	18,0	7,9	10,1

Iš 1 lentelės matome ir tai, kad natūralusis gyventojų prieaugis didėjo, kol palyginti sparčiais tempais mažėjo gyventojų mirtingumas. Pastaraisiais gi keleriais metais, pradedant nuo 1960 metų, mirtingumo lygis lyg ir stabilizavosi, o gimimų lygis toliau mažėjo. Jau dabar, esant gana žemam mirtingumo lygiui, ateityje — bent artimiausiais metais — tikėtis žymesnio gyventojų mirtingumo sumažėjimo vargu ar galima; priešingai — mirtingumas gali net šiek tiek padidėti, nes gyventojų sudėtyje didėja senyvo amžiaus žmonių dalis. Vadinasi, gyventojų

¹ Skliausteliuose kursyvu parašyti skaičiai rodo: pirmasis — šaltinio eilės numerį (šaltinių sąrašas — straipsnio pabaigoje), o antrasis — puslapį.

² Tarybų Lietuvos dvidešimtmetis, V., 1960, p. 325;

Tarybų Lietuvai 25 metai, V., 1965, p. 17;

Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra, V., 1967, p. 70.

skaičiaus natūraliojo kitimo kryptį jau dabar nulemia ir, be abejonės, ateityje nulems gimimų skaičius, gimimų kitimo tendencija.

Gimimų lygis Lietuvos TSR pokario metais, kaip matyti iš 1 lentelės, žymiai sumažėjo: jei 1950 metais 1000-čiui gyventojų teko 23,6 gimusiųjų *, tai 1966 metais — tik 18. Bet vien iš šių skaičių spręsti apie gimimų mažėjimą dar nebūtų visai teisinga. Jei gyventojų sudėtyje didesnę dalį sudaro vaikai ir senyvo amžiaus žmonės, tai, kitoms sąlygoms esant lygioms, bendrasis gimimų koeficientas būna mažesnis. Todėl, norint parodyti tikrąjį gimimų pasikeitimo procesą, naudojamas specialusis gimimų koeficientas, kuris parodo, kiek gimusiųjų tenka 1000-čiui 15—49 metų amžiaus moterų. Iš jo matyti, kad Lietuvoje vyksta intensyvus gimstamumo mažėjimas. Jei 1926—1929 metais 1000-čiui 15—49 metų amžiaus moterų, Lietuvos Centrinio statistikos biuro apskaičiavimais, kasmet vidutiniškai teko 103,7 gimusiųjų (5,44), tai 1959 metais — 83,1, o 1966 metais — 68,4 (1).

Gimimų lygio mažėjimas būdingas ne tik Lietuvos TSR, bet ir visai Tarybų Sąjungai. Jei 1938—1939 m. 1000-čiui 15—49 metų amžiaus moterų per metus teko 139,5 gimusiųjų, tai 1958—1959 m.— 88,7, o 1965—1966 m.— tik 70,8 (7,89).

Gimimų lygio mažėjimą tiek Tarybų Sąjungoje apylamai, tiek ir Tarybų Lietuvoje, skyrium imant, sąlygoja eilė objektyvių procesų.

Gimimų lygį, visų pirma, lemia visuomeninė moters padėtis. Gimimų lygiui ypač didelę reikšmę turi moterų darbo pobūdis, būtent tai, ar jos yra daugiausia namų šeimininkės, ar, priešingai, aktyviai dalyvauja visuomeninėje gamyboje, visuomeniniame darbe. Moterų įtraukimas į gamybą išplečia ekonominio vystymosi galimybes — padidėja darbo resursai, bet, kita vertus, tai yra ir svarbus gimimų reguliatorius. Atkūrus Lietuvoje Tarybų valdžią, moterys tapo aktyviomis naujos santvarkos kūrėjomis, neatpažįstamai pasikeitė jų išsilavinimo ir bendras kultūrinis lygis. Tačiau moteris kartu nenustoja būti ir motina, pirmuoju naujo žmogaus auklėtoju. Šiomis sąlygomis motinystei reikalinga ypač didelė parama, kurią ir teikia mūsų valstybė. Nežiūrint šios paramos, vis vien susidaro tam tikras prieštaravimas: moters dalyvavimas visuomeniškai naudingame darbe riboja motinystę, motinystė riboja moterų įtraukimą į gamybą. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, jog, norint padidinti gimimų lygį, reikia, kad moterys mažiau dirbtų visuomeniškai naudingą darbą. Tačiau ši problema anaipol nėra jau tokia paprasta. Visų pirma, pragyvenimo lygis dar nėra toks aukštas, kad daugelyje šeimų poreikiams pa-

* Gimusiaisiais čia vadinami tik gimę tais metais.

tenkinti užtektų vien vyro uždarbio. Vadinasi, dar nemaža moterų dalis visuomeninėje gamyboje dalyvauja ekonominiais sumetimais. Antra vertus, moterims pasitraukus iš gamybos, smarkiai sumažėtų darbo resursai. Trečia, daugumoje šeimų pagrindinė namų ūkio darbų dalis tenka moteriai, ir šis krūvis jai dar labiau padidėtų, jeigu ji nedirbtų visuomeninėje gamyboje. Todėl nemaža moterų, tur būt, išvis nesutiktų būti tik namų šeimininkėmis. Vadinasi, lieka vienintelė išeitis: žymiai sparčiau, ypač miestuose, plėsti ikimokyklinio amžiaus vaikų įstaigų, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo įmonių tinklą, sparčiau mechanizuoti namų ūkį ir pan. Reikėtų sudaryti moterims-motynomis sąlygas dirbti ne pilną, o, pavyzdžiui, pusę darbo dienos.

Moters užimtumas, jos padėtis dėsningai atsispindi gimimų lygyje miestuose ir kaimuose. Čia, matyt, pasireiškia dar egzistuojantys skirtingumai tarp miesto ir kaimo. Visų pirma, reikia turėti galvoje tai, kad sekančio vaiko gimimas skirtingai atsiliepia kitų šeimos narių gerovei. Tam tikromis sąlygomis siekimas pakelti materialinį ir kultūrinį šeimos lygį dažnai veda į gimstamumo mažėjimą. Pavyzdžiui, sekančio vaiko gimimas miesto šeimose betarpiškai veikia šeimos biudžetą, tuo tarpu naujo šeimos nario atsiradimas kaimo šeimose neturi tokios svarbios įtakos šeimos biudžetui, nes dar nemaža vartojamų produktų dalis čia gaunama natūra, o pagrindiniai vaikų mitybos komponentai — pienas ir pieno produktai, kiaušiniai, vaisiai, daržovės — kaimo vietovėse žymiai pigesni. Be to, moterų užimtumas mieste ir kaime pasireiškia specifiskai. Miestuose, trūkstant ikimokyklinio amžiaus vaikų įstaigų, netai, gimus kūdikiui, moteris būna priversta mesti darbą, o jei darbo nemeta ir samdo namų darbininkę, tai krinta materialinių ir kultūrinių šeimos poreikių patenkinimo lygis. Gi kaimo vietovėse moterų užimtumas gimimų lygį veikia silpniau, nes nemaža moterų, užimtų žemės ūkyje, dirba savo pasodybinuose sklypuose ar netoli namų ir kartu gali prižiūrėti vaikus. Todėl ir gimimų lygis kaimuose aukštesnis nei miestuose. Pavyzdžiui, 1966 metais 1000-čiui 15—49 metų amžiaus moterų teko gimusiųjų: kaimuose — 76,9, o miestuose — tik 60,3 (1). Aukštesnį gimimų lygį kaimo vietovėse parodo ir gimusiųjų pasiskirstymas pagal gimimo eilę (žr. 2 lentelę p. 94). Iš lentelės matyti, kad tiek miestuose, tiek kaimuose didžiausią gimusiųjų dalį (miestuose — 85,9%, o kaimuose — 62,5%) sudaro pirmagimiai ir antragimiai. Kartu pastebima, kad bendrame gimusiųjų skaičiuje gimę šeimoje tretieji, ketvirtieji iš eilės ir t. t. kaimuose sudaro didesnę procentą. Tai reiškia, kad kaimo moterys, apskritai imant, gimdo daugiau vaikų, negu miesto moterys. Miestuose

šėimos mažesnės, jose vis dažniau apsiribojama vienu—dviem vaikais. Jei buržuazinės Lietuvos miestuose 1932 m. pirmagimiai ir antragimiai sudarė 60,1% (3,25), 1938 m.— 66,4% (4,31) bendro gimusiųjų skaičiaus, tai Tarybų Lietuvoje jau 1950 metais— 73,3%, 1964 m.— 84,4, o 1966 m., kaip matėme, 85,9% (1) bendro gimusiųjų skaičiaus. Vadinasi, galima tvirtinti, kad šeimos Lietuvoje tapo gana nedidelės ir tai ypač būdinga miestams.

2 lentelė

Gimusiųjų pasiskirstymas pagal gimimo eilę Lietuvos TSR 1966 metais* (%)

Gimimų eilė	Iš viso respublikoje	Miestuose	Kaimuose
Pirmas	42,0	52,1	33,7
Antras	31,0	33,8	28,8
Trečias	14,2	9,0	18,5
Ketvirtas	6,1	2,8	8,9
Penktas	2,9	1,1	4,4
Šeštas	1,5	0,5	2,3
Septintas	1,0	0,3	1,5
Aštuntas	0,6	0,2	0,9
Devintas	0,3	0,1	0,4
Dešimtas	0,2	0,1	0,3
Vienuoliktas ir daugiau	0,2	0,0	0,3

* Lentelė sudaryta, remiantis Lietuvos TSR CSV duomenimis.

Pasikeitusi visuomeninė moters padėtis, ypač siekimas įgyti aukštąjį mokslą, specialybę veda į tai, kad santuoka dažnai atidėliojama, kol šie tikslai bus pasiekti. Palyginus su ikikariniu laikotarpiu, respublikos moterų tarpe pastebima tendencija sukurti šeimą jaunesniame amžiuje, bet iki 20 metų susituokusių moterų dalis nuolat mažėja. Jei 1939 m. jos sudarė 18,8% visų tais metais susituokusių moterų, tai 1950 m.— tik 14,3%, 1966 m.— 13,2%, o atskirais metais— vos 11%. Aplamai, esant tokiai padėčiai, mažiau metų pragyvenama santuokoje, mažėja ir vaikų skaičius. Mažesnę nuotakų iki 20 metų skaičių nulemia, be abejo, ir tai, kad dabartinėmis sąlygomis pilnametės merginos nesunkiai gauna darbą, įgyja ekonominę nepriklausomybę ir tuoktis neskuba.

Gimimų lygiui atsiliepia ir tai, kad tam tikra gyventojų dalis nesukuria šeimų. 1959 metais, gyventojų surašymo duomenimis, 20—24 metų amžiaus vyrų grupėje nesusituokusiųjų dalis sudarė net 80,6%,

25—29 metų amžiaus grupėje — 37,3%, 30—34 metų amžiaus grupėje — 17,5% ir t. t., o moterų tarpe — 20—24 metų amžiaus grupėje nesusituokusiųjų dalis sudarė 61,6%, 25—29 metų amžiaus grupėje — 33,2%, 30—34 metų amžiaus grupėje — 25% ir t. t. (6,28). Gerai žinoma, kad, jei šeimos nesukuriamos iki 30 metų, tai po to, ypač moterims, sukurti šeimą dėl savaime suprantamų priežasčių darosi žymiai sunkiau. Reikia priminti, kad eilėje kapitalistinių šalių, ypač Vokietijos Federatyvinėje Respublikoje, nemaža firmų užsiima šeimų kūrimu (parenka partnerius ir pan.), ir šios firmos iš to gauna nemažą pelną. Kai kurie bandymai steigti santuokų biurus ar šeimos konsultacijas daromi ir socialistinėse šalyse. Ar nevertėtų ir pas mus pagalvoti apie tokių tarpininkavimo biurų steigimo tikslingumą?

Nemažu laipsniu gimstamumui atsiliepia ir ištuokos, kurių pastaraisiais metais pagausėjo. Ypač ištuokų pagausėjo 1966 metais, kai ištuokti pradėjo liaudies teismai. Jei 1966 metais, palyginti su 1965 metais, santuokų skaičius respublikoje padidėjo tik 11,4%, tai ištuokų skaičius padidėjo net 2,1 karto (1). Ypač nemažą susirūpinimą kelia tai, kad didėja išsiskyrusiųjų jauname amžiuje dalis. Jei vyrų tarpe 1965 metais išsituokusieji iki 25 metų sudarė 4,6% bendro išsituokusiųjų skaičiaus, tai 1966 metais — 6,6%; moterų tarpe — atitinkamai 12,2% ir 13,8% (1). Didžiausia moterų dalis išsituokia tokiaame amžiuje, kuris gimdymui yra gana palankus. Pavyzdžiui, 1966 metais 47,1% visų išsituokusių moterų sudarė 25—34 metų amžiaus moterys (1). Tai, be abejonės, neigiamai veikia gimimų lygį. Norėtusi pažymėti, kad, nežiūrint sociologijos mokslo pasiekimų, mes vis dar labai mažai ką žinome apie tikrąsias skyrybų priežastis. Dar daugiau, kai kuriais klausimais, pavyzdžiui, kieno iniciatyva (vyro ar moters) vyksta ištuoka, ar yra tokiose šeimose vaikų bei kiek ir t. t., mes neturime net elementariausios statistikos, nekalbant jau apie gilius sociologinius tyrimus. Kai kurie bandymai šioje srityje daromi, bet tokius tyrimus daugiausia vykdo pavieniai asmenys, ir jų apimtis gana ribota. Čia nemažai galėtų padaryti ir Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Sociologinių tyrimų laboratorija prie Mokslinio komunizmo katedros, bet, matyti, tam reikėtų žymiai išplėsti laboratorijos darbuotojų skaičių ir šiems tikslams numatyti biudžetinį finansavimą.

Svarbus socialinis natūraliojo gyventojų judėjimo veiksnys yra gyventojų materialinių ir kultūrinių poreikių patenkinimo lygis. Kylant pragyvenimo lygiui ir žmonių kultūrai, vis plačiau praktikuojamas šeimos reguliavimas, vis labiau įsigali vadinama „sąmoningoji motinystė“.

Pragyvenimo lygis — dėl vaikų mirtingumo mažėjimo, žmonių gyvenimo trukmės didėjimo — gimimų lygį veikia ir netiesiogiai. Iš vaikų mirtingumo mažėjimo atskiros šeimos daro ir tokią išvadą: kad užaugtų, pavyzdžiui, du vaikai, esant mažam mirtingumui, pakanka, kad gimtų du ar trys vaikai vietoj keturių ar penkių.

Kylant pragyvenimo lygiui, mažėja ne tik vaikų mirtingumas, bet ir senyvo amžiaus žmonių dalis gyventojų sudėtyje, ir, skaičiuojant gimimo rodiklius, jie išeina mažesni. Savotiškai gimimų lygį mažina ir urbanizacija, t. y. miestų gyventojų skaičiaus augimas. Šis veiksnys gana sudėtingas, jis sintetiškai atspindi kitų veiksnių pasireiškimą. Juk miesto gyventojų kultūros lygis aukštesnis, moterų užimtumas didesnis ir pan. Dėl to susidaro padėtis, kad mieste gyvenančios moterys, kaip minėta, gimdo mažiau vaikų, negu kaimo moterys. Lietuvos TSR miestų gyventojų skaičius nuolat didėja. 1959 metais miestų gyventojai mūsų respublikoje sudarė tik 38,6%, o 1967 metų pradžioje — jau 45,6% visų gyventojų (2,66). Ateityje miestų gyventojų skaičius respublikoje dar labiau padidės, ir tai, be abejo, turės įtakos gimimų lygiui.

Trumpame straipsnyje išnagrinėti visus gimimų lygį sąlygojančius veiksnius neįmanoma. Baigiant norėtusi pažymėti, kad pokario metais tiek Tarybų Sąjungoje, tiek ir Tarybų Lietuvoje vyksta išplėstinė gyventojų reprodukcija, bet kartu pastebimas ir kitas reiškinys: ši išplėstinė reprodukcija kasmet vyksta vis siauresniu pagrindu. TSRS 1958—1959 metais neto reprodukcijos koeficientas sudarė 1,262, o 1965—1966 metais — jau tik 1,126 (7,91). Lietuvos TSR šis koeficientas dar mažesnis. Turimi statistiniai duomenys rodo, kad jeigu nepasikeis gimimų lygis, tai yra pavojus, jog Lietuvos TSR bus pereita prie paprastos, o gal net ir susiaurintos gyventojų reprodukcijos. Gyventojų natūraliojo prieaugio klausimas turi tapti rimtu mūsų sociologų ir demografų tyrimo objektu.

ŠALTINIAI

1. Lietuvos TSR CSV duomenys.
2. Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra. V., 1967.
3. Lietuvos statistikos metraštis, t. 5, Kaunas, 1933.
4. Lietuvos statistikos metraštis, t. 11, Kaunas, 1939.
5. „Lietuvos ūkis ir rinka“, 1931, Nr. 5—7.
6. 1959 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys. Lietuvos TSR, V., 1963.
7. «Вестник статистики», 1967, № 11.